

Dit artikel verscheen oorspronkelijk in het tijdschrift
Actum Tilliburgis, jaargang 9, 1978, nr. 1.

- 25 -

E E N 1 6 E E E U W S T I L B U R G S

R E G I S T E R T J E M E T S P R E E K W O O R D E N

---

door DRS. H. MANDOS

Tijdens de receptie na de openstelling door prof. dr. H. v.d. Eerenbeemt van de op zijn instigatie gerestaureerde Kasteelhoeve aan de Hasseltstraat te Tilburg op 10 mei 1974, deelde de heer J.A.J. Becx van het Tilburgse archief mij mede, dat men in een interessant 16e eeuws handschriftje, aan het slot een kleine collectie Tilburgse spreekwoorden ontdekt had. Ik moet bijzonder ongelovig hebben opgekeken, want op enige afstand van mij bevestigde archivaris drs. J.N.T. van Albada met een bemoedigende blik dit voor een paroemioloog toch wel opzienbarend bericht. Zestiende eeuwse voorbeelden van "Tilburgse Taalplastiek"! Het zou voor de schrijver van deze bekende rubriek in het Tilburgse Nieuwsblad van het Zuiden, de heer P. van Beek, aanleiding moeten zijn om aan zijn reeks van 187 artikelen alsnog en nu een sensationeel slot toe te voegen.

Ik moet eerlijk bekennen, dat ik de ongeloofwaardigheid maar moeilijk van mij af kon zetten. De omschrijving "Tilburgse" viel niet anders uit te leggen dan: in die stad opgeschreven en ik vermoedde dat "spreekwoorden" niet in de betekenis van volksuitdrukkingen verstaan moest worden, maar er eerder van spreken, geleerden-wijsheid, sprake zou zijn, zoals we zo menigmaal een middeleeuws copiïst met een dergelijk citaat zijn schriftuur zien besluiten. Deze overwegingen mogen min of meer verontschuldigend verklaren, waarom ik eerst in november 1975 het Tilburgs archief bezocht. Nauwelijks had ik in de studiezaal plaats genomen of de gewaarschuwde heer A.J.A. van Loon legde mij een map voor, waarin het bewuste handschrift in de vorm van een klein carnetje naast een bundel getypte vellen was opgenomen. Ik had mij reeds ingesteld op een middag van onontwarbare palaeografische puzzles, toen de attente assistent niet zonder enige voldoening mij er op wees, dat het gehele handschrift reeds was uitgetypt, wat overigens nogal kruim gekost had, speci-

aal bij de toegevoegde uitdrukkingen. Een blik op de desbetreffende bladzijde overtuigde mij onmiddellijk. Er bestond alle kans van betwistbare lezingen, zeker bij het geknoei in de hoek, wanneer de "spreekwoorden" de ontcijferaar onbekend waren.

Het schrijfboekje was ook de oud-archivaris M.H. van Visvliet bekend. Hij vermeldt het in zijn Inventaris Oud-Archief Tilburg (1905) in afd. II sub 738 bij het "Archief van provisors van de groote of fabriek kerk", waarmee de oude parochiekerk van het Heike is bedoeld. Op de laatste bladzijde, die ons hier gaat bezighouden, heeft hij in tegenstelling met de huidige bezetting van het archief, niet gereageerd. Die paste dan ook niet bij de eigenlijke inhoud van het document: een Register van... "Rynten ende incoemsten toecoemenden den rectoer van Synte Jans baptisten ende ewangelisten altaer in der kercken van Tylborch. Ende van my heer Jan van Peer bevonden uut sekeren registeren achterghelaten by heer Heynrick Blanckers ende my overghelevert anno neghen ende vyftich by meester Heynrick 't Swysen ende Cornelis Claessen ende Jan Art Reymbauts, executuers van den selften heer Heynrick Blanckers, ende voerts aen van my heer Jan van Peer oft een ander van mynent wegghen ontfanghen van den jaer van negen ende vyftich totten jaer van seven ende tsestich soe exclusive ende dat jaer van seven ende tsestich deleter per litteram a ende acht ende tsestich per b etc." (1a).

Uit deze tekst is niet op te maken, of de overgeleverde gezegden door Heynrich Blanckers of Jan van Peer achter in het boekje zijn ingeschreven. Het schrift van de laatste pagina is duidelijk van een andere hand. Dat is ook niet zo belangrijk, want vast staat dat de collectie in een clericaal milieu van het Heike, het oude Tilburgse centrum in het midden van de 16e eeuw gelokaliseerd en gedateerd kan worden.

Wat noteerde de ons onbekende hand op de overschietende pagina's? Vrijwel achter elkaar pende zijn ganzeveer (fol. 9 v.) 19 gezegden, 5 adagia afgewisseld door 14 spreekwoorden, op het eerste gezicht systeemloos ter oefening, ter afsluiting, voor zichzelf of voor het nageslacht - wie zal het zeggen - neer. Ik laat hier de lijst (met door mij aangebrachte nummering) in de lezing van het Tilburgse archief volgen.

1. (Quia) tenent pacem (praestant) altissima voti.
2. Wel by den wegen bouwen heeft veele meesters.
3. Wie veel redet lucht gerne.
4. Op alle wort hort antwoord.
5. een sparer wil een terer hebbenn.
6. Laet drinckenn maket den dans gaeet.
7. Du haeft veel tho scaffen, overst wenich is u bevolen.
8. Amata relinquere permix.
9. Ick hadde my oick gerne gewermp, mer ick kost by den oven nyet komen.
10. D(i)e op gnade denen seldom lovet men met bermherticheyt.
11. Sponsio damna dabit.
12. Magnum malum propter vitiosum malum.
13. die olden frunden die besten.
14. Wenn die muys sat is, is oec dat meel bitter.
15. Non semper feriet quodcumque mirabitur arcus.
16. Wol ryck is diens wort is gehort.
17. Wol ryck is die moet wys wesen als waer hy een narre.
18. beter arm met eeren dan ryck myt scanden.
19. drinckt und eet, godes nycht verget. (1b).

Men behoeft beslist geen zaakkundige in de spreekwoordenliteratuur te zijn om na kennismaking onmiddellijk te concluderen, dat hier geen Tilburgse zegswijzen te vinden zijn, maar dat we, zo niet met algemeen bekende, in ieder geval met veel in spreekwoordencollecties voorkomende gegevens te doen hebben. Van enkele notities is de tekst corrupt en duister (nr. 1-6-10-15), zonder opsporen van de bron niet te achterhalen. Maar niet alleen daarom dringt zich de vraag op : waar heeft de auteur ze vandaan ? Taalkundige argumenten verwijzen naar het oosten van ons land en West-Duitsland (nr. 2 : "wel"; nr. 3 "redet", "lucht", "gerne"; nr. 7 "scaffen", "overst", "wenich"; nr. 13 "olden", "frunden"; nr. 14 "Wenn"; nr. 16, 17 "Wol"), overigens niet consequent. In nr. 9 ver-rast het Brabantse "kost". De weg leidt onmiddellijk naar de "Gemeene Duytsche Spreekwoorden" in 1550 van drukker, misschien ook schrijver, Peter Warnersen, naar de plaats van uitgave bekend als de Kamper spreekwoorden. In 1959 heeft prof. dr. G.G. Kloeke ons een uitstekende editie van de oorspronkelijke tekst bezorgd (ter vervanging van de gebrekkige

boek. Johannes Agricola uit Eisleben, stadgenoot van Luther en tijdens zijn theologische studies de meest geliefde leerling van de grote reformator, ontwikkelde zich snel tot een belangrijke grondlegger van de Hervorming, die zich vermaardheid verwierf door de publicaties van zijn "Drey hundert Gemeyner Sprichwörter"(1529), hetzelfde jaar reeds gevolgd door "Das andere teyl gemeiner Deutscher Spr.", afgesloten met een samenvattende uitgave van "Sybenhundert und fünffzig Teütscher spr."(1534). Daarvóór waren in de jaren 1529-30 reeds elf edities verschenen: zo groot was het succes.(6). Dat was wel te verklaren. In afwijking van de tot dan toe gepubliceerde collecties, voornamelijk voor het onderwijs bestemd, kwam Agricola met geheel ander werk op de boekenmarkt. Hij maakte er doelbewust populaire uitgaven van; hij zocht zijn materiaal bij het volk zelf en voorzag de gevonden uitdrukkingen van gemoedelijke verklaringen, eenvoudige verhaaltjes, mini-preekjes met exempelen, naar middeleeuwse trant, want zo imponeerde hij het publiek, voor alles één doel voor ogen houdend: de waarheid der reformatorische beginselen aan te tonen. De Tilburgse auteur gebruikte dus een bestseller in die dagen, een sprekend voorbeeld van polemische controverse literatuur en deze keuze en zijn citering daaruit bewijzen dat hij met instemming er kennis van had genomen. Van de religieuze troebelen op het Brabantse platteland in de 16e eeuw is ons weinig bekend. Hier hebben we, meen ik, een concreet bewijs van progressieve reactie op de bestaande godsdienstige situatie bij een zich kritisch opstellende priester, die voorlichting in een verdacht boek zoekt. Ook hij moet verontrust zijn geweest door wat zich in zijn omgeving heeft afgespeeld. Hij moet van de moord in 1557 op de Norbertijn Arnold van Vessem, de pastoor van Klein Zundert, door hervormers gehoord hebben. Is hem de persoon van Heyrich Blanckers nu en dan voor ogen gekomen, als hij het registertje, dat toch uit diens nalatenschap stamde, opsloeg voor het noteren van zijn gezegden. Want het persoonlijk register van deze bedienaar van het altaar van St. Jan Baptist en Evangelist in de kerk van 't Heike was verre van blank: een typische exponent voor zijn tijd van het, nochtans maatschappelijk getolereerde, maar van kerkelijke zijde wel beboete priestercon-

cupinaat. Iets van zijn doopceel kunnen we lichten door een notitie uit het dekenaat Hilvarenbeek, waarin het bedrag wordt vastgesteld, dat hij op 22 december 1536 te betalen heeft voor zijn even ongeoorloofde als ongeregelde bemoeienissen met de ongehuwde Jutte Hermans welke hij "fornicatio coytu carnaliter cognovit" en bij wie hij naar de ongezouten taal dier dagen "prolem ex corpore.....suscitavit" (7). De beide archivalia, het Tilburgs registertje met zijn spreekwoordennotitie en het "proces-verbaal" van de eerwaarde heer Blanckers "pres. in villa de Tilborch commorantis" van het abdijsarchief van Tongerlo afkomstig zijn twee accenten van veranderde tijdsomstandigheden, waarin groeiende revolutionaire gisting in godsdienstzaken zich ook in Tilburg manifesteerde. De gegevens mogen de fantasie prikkelen tot kleurrijke uitweidingen, speelruimte tot meer dan deze constatering is niet aanwezig. De vriendelijke tip van het Tilburgse archief, die attendeerde op een verzameling gezegden leidde niet tot een opzienbarende ontdekking van een Tilburgse collectie, maar waardevol bleek hij toch in andere richting. Het moet de voldoening schenkende ervaring van menig archivaris zijn, dat zijn dienstvaardigheid toch altijd het onderzoek ten nutte komt, al is het soms niet naar eerste opzet. Dat moet ook de ondervinding van ere-stadsarchivaris Raymond Peeters zijn, die zovelen zo dikwijls de behulpzame hand heeft geboden en wie ik uit dankbaarheid en in vriendschap gaarne deze bijdrage in dit huldeboek aanbied: die olden frunden die besten. Dat wist reeds ons registertje.

(1a) Fol. 1 r. Voor een enkele minder duidelijke passage in de tekst heb ik mij gewend tot de archivaris van het archief te Eindhoven, mr. A. v. Agt. Hij stelt voor om "voerts aan" te verstaan als "van nu af"; "totten jaer van seven ende tsestich soe exclusive" als "tot en met '66". Voor het duistere "deleter" denkt hij aan "deletur", in de betekenis van "wordt verantwoord" of aan de interpretatie "de leger": "leger" is "legger, ligger, renteregister"; de betekenis wordt dan: de legger gemerkt a en '68 gemerkt b. Voor zijn vriendelijke hulp be-
tuig ik hem mijn dank.

(1b) Op folio 10 r. het fragment van een recept.

(2) G.G. KLOEKE, Kamper spreekwoorden naar de uitgave van Warnersen anno 1550. Taalk. Bijdr. Noord en Zuid VIII. Assen 1959.

(3) FR. LATENDORF, Agricola's Sprichwörter... Schwerin 1862. Blz. 83-191. Zie verder W.H.D. SURINGAR, Eraams over Ne-

derl. Spreekw. Utrecht 1873. Nr. 36 en nr. 53.

(4) Agricola's mummern zijn die van de uitgave van S.L. GILMAN, Johannes Agricola Die Sprichwörteransammlungen I-II. Berlin, New York 1971. Hij publiceerde de tekst van Sybenhundert und fünfihundert Gemainer Neuer Teütscher Spr. 1548 in dl. II.

(5) A. OTTO, Die Sprichwörter u. sprichw. Redensarten der Römer. Leipzig 1890. blz. 36.

(6) Zie S.L. GILMAN, o.c. II blz. 319-335.

(7) G. BANNENBERG, A. FRENKEN, H. HENS, De oude dekenaten Cuyk, Woensel en Hilvarenbeek... Nijmegen 1970. Dl. II blz. 154. Zie verder dl. II blz. 418, waar H. Blanckarts als bedienaar van het Johannes Ev. en Bapt.-altaar genoemd wordt van 1524-41. In 1566 blijkt Joh. Peer het altaar te moeten bedienen met de verplichting van vier wekelijkse missen.